

O‘ZBEK TILIDA LISONIY-SINTAKTIK QOLIPLAR:TUZILISH, SEMANTIK VA NUTQIY XUSUSIYATLARI

Nurmamatova Pokiza

Samarqand davlat chet tillar instituti

Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya.

Maqolada o‘zbek tilida lisoniy-sintaktik qoliplar (LSQ)ning tuzilishi, semantik va grammatik xususiyatlari, shuningdek, nutqiy jarayonda ularning roli tahlil qilinadi. LSQlar mustaqil va nomustaqil so‘zlarning semantik-grammatik bog‘lanishi orqali shakllanishi, birikuvchi va biriktiruvchi so‘zlarning lug‘aviy va grammatik valentligi, shuningdek, konseptual model bilan bog‘liqligi misollar orqali yoritiladi. Maqolada LSQlarni modellashtirish, ularning elektron matnlar bazasidagi tadqiqi hamda chet tilini o‘qitish metodikasida qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar:

Lisoniy-sintaktik qolip, so‘z birikmasi, grammatik valentlik, konseptual model, semantik moslik, til o‘qitish, korpus lingvistikasi

Abstract.

This article analyzes the structure, semantic and grammatical features of linguo-syntactic patterns (LSP) in the Uzbek language, as well as their role in speech. LSPs are formed through the semantic-grammatical connection of independent and dependent words, taking into account lexical and grammatical valency. The study also discusses the relationship between LSPs and conceptual models, their modeling, investigation in electronic text corpora, and application in foreign

language teaching methodology. The research demonstrates the importance of LSPs in generating speech constructions and developing grammatical competence.

Keywords:

Linguo-syntactic pattern, word combination, grammatical valency, conceptual model, semantic compatibility, language teaching, corpus linguistics

Аннотация.

В статье анализируются структура, семантические и грамматические особенности лингво-синтаксических шаблонов (ЛСС) в узбекском языке, а также их роль в речи. ЛСС формируются через семантико-грамматическую связь независимых и зависимых слов с учетом лексической и грамматической валентности. Рассматривается связь ЛСС с концептуальными моделями, их моделирование, исследование в электронных корпусах текстов и применение в методике преподавания иностранных языков. Исследование демонстрирует важность ЛСС для генерации речевых конструкций и формирования грамматической компетенции.

Ключевые слова:

Лингво-синтаксический шаблон, словосочетание, грамматическая валентность, концептуальная модель, семантическая совместимость, преподавание языков, корпусная лингвистика

Ma'lumki tildagi asosiy muloqot birligi bo'lgan gap – mazmun va maqsadga ega, ohang jihatdan yakunlangan, sintaktik jihatdan mustaqil birlikdir. Gapning tarkibiy asosini tashkil etuvchi so'z birikmasi esa qurilish materiali vazifasini bajaradi. So'z birikmalari orqali gaplar shakllanadi va bu birikmalar tilning lisoniy-sintaktik qoliplari sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Lisoniy-sintaktik qolip – bu tilda ma'lum grammatik qurilishga ega, shakliy takomillashgan va ma'lum bir tushunchani asoslaydigan birikma ekanligi ma'lum. So'z birikmalari sintaksisining

asosiy birliklaridan bo‘lgan bitishuv, boshqaruv va moslashuv yo‘li bilan bog‘langan birikmalar turlicha LSQlarni yuzaga keltiradi.

Masalan, ot (tushum kelishigi) + fe’l shaklidagi boshqaruvli birikma:

- olmani termoq;

Ot(qaratqich kelishigi)+ot(qaratqich kelishigi) shaklidagi moslashuvli birikma

- uyning eshigi,

Sifat+fe’l shaklidagi bitishuvli birikma

- xursand yurmoq

kabi birikmalar aynan shu qolip asosida qurilgan. Bu yerda “ot + fe’l” — lisoniy qolip, ammo olma, uy, xona kabi aniq leksik birliklar esa ularning nutqiy namoyonidir.

Shu o‘rinda ularning mazmuniy jihatiga ahamiyat beradigan bo‘lsak, so‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil va nomustaqil so‘zning o‘zaro semantik-grammatik jihatdan bog‘lanishi orqali yuzaga keladi, bunda so‘z birikmasi ifodalayotgan semantik muvofiqlik o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Negaki, grammatik bog‘liqlik nutqiy qolipni shakllantirib beradi, bunda gap bo‘laklarining o‘zaro bir-biriga bog‘lanishi ma’lum bir grammatik qoida asosida quriladi. Xususan, ot(tushum kelishigi)+fe’l birikuvini shakliy jihatdan lisoniy-sintaktik qolip sifatida olsak, undan cheksiz nutqiy hosilalar yasash mumkin, masalan, olmani termoq, uyni sotmoq, xonani tozalamoq singari. Ammo birikuvchi va biriktiruvchi o‘rtasida o‘zaro lug‘aviy valentlik bo‘lmasa ularning semalari (ma’no bo‘lakchalari) o‘zaro mos kelmaydi, masalan, yomg‘irni kesmoq, illonning hurishi singari.

Shuningdek, grammatik valentlik ham so‘z birikmasining tobe-hokimlik aloqalarida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, birikuv jarayonida grammatik qo‘sishchalarining o‘zaro muvofiqligiga xizmat qiladi. Xususan, qarindoshim- I shaxs egalik shaklini olgan so‘z o‘zidan oldin Qaratqich kelishigidagi grammatik

qo'shimchani talab qilib keladi ya'ni, Olimaning qarindoshi, mening qarindoshim kabi.

Ya'ni faqatgina shakliy qolip emas, boshqa grammatik unsurlar ham so'zlarni bir-biriga bog'lashda muhim ahamiyatga egadir. Bu - ularning ma'noviy mosligi va tobe-hokimlik grammatik shakli hamda joylashuv (oldinma-keyinlik) xususiyati. Demak, nutqiy so'z birikmalari uchun quyidagi belgilarni ko'rsatish mumkin:

- a) birdan ortiq mustaqil so'z;
- b) a'zolarning ma'noviy va grammatik jihatdan mosligi;
- d) tobelik;
- e) tushuncha ifodalash.

So'z birikmasi bu to'rt belgisining har biri bilan o'ziga yondosh hodisalarga o'xshaydi va bir vaqtning o'zida farqlanadi ham.¹

Lingistik qoliplar barcha jamiyat a'zolari lisoniy ongida bir-biriga o'xhash holda bir xil ko'rinishda shakllanib, lisoniy qolip sifatida yashaydi. Ushbu lisoniy qoliplar nutq jarayonida biri ikkinchisini takrorlamagan holda voqelanadi.² LSQning nutq jarayoniga olib kirilishi uning inson ongidagi konseptual modeli bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Ya'ni konseptual model sintaktik qolipning to'liq ma'noviy shakllanishiga yordam beradi.

Masalan, Yigitlar dalada ishladilar.

Bunda, Lisoniy sintaktik qolip:

[Subyekt+Joy holi+Predikat]

Konseptual model:

Bu gapda "Harakat-joy-ishtirokchi" modeli mavjud

Harakat: "o'ynameqda"

Ishtirokchi: "bolalar"

¹ Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbanova M., Yunusova Z, Abduzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.: Fan va texnologiya , 2009 – b. 288-294.

² <https://uzlc.tsuull.uz/index.php/uzlangcult/article/view/92/94>

Joy: “bog‘da”

Bu orqali anglashiladiki, konseptual model va lisoniy sintaktik qolip o‘zaro bir-biriga aloqador va to‘ldirib keladi.

Shuningdek, so‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil va nomustaqlil so‘zning o‘zaro semantik-grammatik bog‘lanishi orqali yuzaga keladi. Bunda so‘z birikmasi ifodalayotgan semantik muvofiqlik o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Grammatik bog‘liqlik esa nutqiy qolipni shakllantiradi — gap bo‘laklarining o‘zaro bog‘lanishi ma’lum grammatik qoida asosida quriladi. Xususan, ot (tushum kelishigi) + fe’l birikuvini lisoniy-sintaktik qolip sifatida olsak, undan cheksiz miqdorda nutqiy hosilalar yasash mumkin: olmani termoq, uyni sotmoq, xonani tozalamoq kabi. Ammo birikuvchi va biriktiruvchi o‘rtasida lug‘aviy valentlik bo‘lmasa, ularning semalari (ma’no bo‘lakchalari) mos kelmaydi. Masalan, yomg‘irni kesmoq, ilonning hurishi kabi birikmalar semantik jihatdan mos emas.

LSQni modellashtirish masalasi

LSQ tilshunoslikda aniq strukturaviy shaklga ega bo‘lgan, so‘zlovchining ongida shakllanib nutqiy holatda namoyon bo‘ladigan birlik deb olsak, uni faqat qat’iy strukturaga solish qay darajada to‘g‘ri bo‘ladi. Ma’lumki, falsafa fanida «struktura» tushunchasiga qator ta’riflar berilgan. Bular orasida V.I. Sviderskiy keltirgan ta’rif ko‘philikka ma’qulroq: «Dunyoda strukturaga ega bo‘limgan hodisa va jarayon yo’q. Bu harakatning mohiyati bilan bogliqtir, zero, u nafaqat materialning turli sifatdagi, ko‘rinishdagi holatini yaratadi, balki ularning umumiy aloqasini, hamkorligini, bir-birini taqozo etishini ta’minlaydi»³

LSQlarni modellashtirish tahlil qilishda sintaktik, semantik va pragmatik omillar bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqilishi zarur. Zamonaviy tilshunoslikda LSQlar **korpus lingvistikasi** va **kompyuter lingvistikasi** doirasida ham o‘rganilmoqda. Masalan, elektron matnlar bazasida ma’lum qoliplarning chastotasini aniqlash

³ Свидерский В.И. О диалектике элементов и структурм в объективном мпре и в познании. - М., 1962.-420 с.

orqali ularning nutqdagi o‘rni, funksional yuklamasi va semantik imkoniyatlari tadqiq etilmoqda.

Til o‘qitish metodikasida esa LSQlar o‘quvchilarga **grammatik va nutqiy andazalarini** tushuntirishda samarali metodik vosita hisoblanadi. Chet tilini o‘rganishda aynan LSQlar orqali o‘quvchi **grammatik strukturani avtomatik ravishda o‘zlashtiradi**. Masalan, ingliz tilida *Subject + Verb + Object* qolipi orqali o‘quvchi “I read a book”, “She writes a letter” kabi cheksiz hosilalarni mustaqil tuzishni o‘rganadi. Shu sababli, LSQlarni o‘rgatish til o‘rganishda grammatik bilimni shakllantiruvchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z, Abduzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.-T.: Fan va texnologiya , 2009 – b. 288-294.
2. <https://uzlc.tsuull.uz/index.php/uzlangcult/article/view/92/94>
3. Свидерский В.И. О диалектике элементов и структурм в объективном мпре и в познании. - М., 1962.-420 с.